

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2023): 001-030

Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayrımının Objektifliği Sorunsalı *

The Problem of Objectivity of the Distinction between Narration and Dirâya in Tafsîr

Arslan Karaoğlan

Doç. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri

Tefsir Anabilim Dalı

Associate Professor, Niğde Omer Halisdemir University, Faculty of Islamic Sciences, Basic

Islamic Sciences, Department of Tafsîr

Niğde, Türkiye

akaraoglan@ohu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0411-3750>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Ocak/ January 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Mart/March 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2023

Atıf / Citation

Karaoğlan, Arslan. "Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayrımının Objektifliği Sorunsalı". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz/July 2023), 001-030. <https://doi.org/10.54122/umde.1232131>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Arslan Karaoğlan).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Bu makale, *el-Muharraru'l-veciz ile Fethu'l-kadir Adlı Tefsirlerin Mukayesesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. / This article is extracted from doctorate thesis entitled *The comparison of commentaries named al-Muharraru'l-Veciz and Fethu'l-Kadir* (Kayseri: Erciyes University, Social Sciences Institute, 2017).

Öz

Ekseriyetle tefsirler, rivâyet ve dirâyet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Lakin hemen hemen her rivâyet tefsirinde dirâyetin, her dirâyet tefsirinde de rivâyetin öğelerinin bulunduğu görülmektedir. Bu tespitlere rağmen tefsirlerin, rivâyet ve dirâyet şeklinde iki türü bulunmaktadır. Bu kategorizasyonun ne kadar sahil olduğu tartışılmalıdır. Tefsirlerin rivâyet ve dirâyet şeklinde tasnif edilmesi, birçok problemi de gün yüzüne çıkarmaktadır. Nitekim yapılan bu ayırım, tefsir okuyucularının zihinlerini olayları tek taraflı değerlendirmeye sevk etmekte, tefsir tarihine bütüncül bakışı engellemekte konu hakkında gelen mevcut görüşlerin farklı yönlerinin görülmesine ket vurmaktadır. Tefsir kitaplarının dirâyet ve rivâyet metotlarına dayanarak ikiye ayrılması konusu tamamen spesifikdir. Bu M. Hüseyin Zehebî'den sonra gündeme gelmiş ve yaygınlaşma noktasında taban bulmuştur. Rivâyet tefsirinin dirâyet tefsirinden tamamen bağımsız bir tefsir çeşidi olarak değerlendirilmesi ilmi kriterler yönünden isabetli bulunmamaktadır. Ne tam bir rivâyet tefsirinin dirâyetten ve ne de dirâyet tefsirinin rivâyetten uzak ve bağımsız olması mümkün değildir. Her iki tefsir türünün içiçe olduğunu ve birbirini tamamladığını söylemek mümkündür. Bu makalede tefsirlerde rivâyet ve dirâyet ayırımı yapılırken ortaya konan ölçütlerin objektif olmadığına, ayrıca bu temel ölçütlerin ayırım noktasında pratiğe yansıtılmasının tam anlamı ile gerçekleşmediğine vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Rivâyet, Dirâyet, Ölçüt.

Abstract

Tafsirs are often split into two categories: narration and dirâya. However, it can be shown that practically every narrative kind of interpretation has parts of the dirâya kind as well as elements of the narrative. Despite these conclusions, there are two different kinds of tafsirs: narrative and dirâya. It should be addressed whether or not this classification is accurate. Numerous issues are revealed by categorizing tafsirs as narrative or dirâya. In actuality, this distinction causes readers of the Tafsir to judge the events in their own thoughts, limits a comprehensive understanding of the Tafsir's history, and makes it difficult to comprehend other perspectives on the subject today. The two main categories of tafsirs are storytelling and resurrection. However, it can be seen that there are components of both the narration and the resurrection in practically every interpretation of the story. There are two different types of tafsirs, in the forms of narration and dirâya, despite these conclusions. How accurate this classification is should be debated. Numerous issues are also revealed when tafsirs are categorized as narrative or dirâya. In actuality, this distinction causes readers of the Tafsir to analyze the events in their own thoughts, precludes a comprehensive picture of the Tafsir's history, and makes it difficult to see the various facets of contemporary viewpoints on the topic. It is quite specific to divide tafsir literature into two categories depending on comprehension and narrating techniques. This has reached its peak at the time of M. Husayn Zahabî. The narrative tafsir cannot be considered a wholly autonomous form of tafsir according to scientific standards. An accurate narrative interpretation cannot be independent of narration or remote from the dirâya. One could argue that the two kinds of tafsir are connected and mutually beneficial. It is noted in this article that the standards used to discern between narrative and dirâya in the Tafsirs are not objective, and that the application of these fundamental standards in practice at the point of distinction is not fully realized.

Keywords: Tafsir, al-Qur'ân, Narration, Dirâya, Criterion.

Giriş

Tefsir tarihinde, tefsir faaliyeti ve bu faaliyet sonucunda oluşan tefsirler, rivâyet tefsiri ve dirâyet tefsiri olmak üzere genel anlamda ikili bir tasnif altında incelenmektedir. Rivâyet tefsirinin aşamaları, Kur'ân'ın; Kur'ân'la, Hz. Peygamber'in hadisleriyle/sünnetiyle, sahabe ve tabiin sözü ile tefsir edilmesi; dirâyet tefsirinin aşamaları ise, ana hatlarıyla ifade

edilecek olursa dile/lügate dayalı tefsir, âyetlerin fikhî, kalamî ya da tasavvufî yönden tefsir edilmesi olarak sıralanmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmaların yeterince her konuya işaret etmediğinden hareketle literatür taraması ve bilgilerin analizinin metot olarak benimseneceği incelemede söz konusu tasnif ve bu tasnifin içeriği ele alınacak, bu tasnifte ortaya konan kriterlerin pratiğe ne kadar yansıdığı değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. Rivâyet ve Dirâyet Kavramlarının Anlamsal erevesi

Rivâyete dayalı anlama yöntemi Kur'ân'ın inişiyle var olan bir vakiadır. Bu gerçeğin göz ardı edilmesi söz konusu değildir. Dolayısıyla bu kavramın anlam örgüsünün üzerinde durulmasında yarar bulunmaktadır. Rivâyet tefsirleri şeklinde bir isimlendirmenin sorunsal yapısının dayandığı rivâyet kelimesinin kökü olan "revâ" fiili, Arapçada üç farklı anlam alanı için kullanılmaktadır. Bunlar bağlamak (Revâ, yervî, reyyen); şiir ve hadis gibi sözel nitelikli kelimeleri ezberleyip nakletmek, söylemek, bildirmek ve başkalarına duyurmak (Revâ, yervî, rivâyeten) suyu içip doymak ve suya kanmak gibi anlamlara gelmektedir.¹ Terimsel anlamı ise, Hz. Peygamber'in hadislerinin nakledilmesiyle eş anlamda kullanılarak şöyle tanımlanmıştır: "Belirli vasıfları taşıyan râvinin, haberin naklinde aranan kurallara bağlı kalarak hadis tahammül yollarından biri vasıtasıyla aldığı hadisleri, yine aynı şartlarla başkalarına aktarmasıdır."² Dolayısıyla rivâyet kelimesi bir olayı, bir haberi veya sözü nakletme³ anlamına gelmektedir. "Anlama", zihinde meydana gelen ve duyular ile aklın birlikte hareket ederek başardıkları bir faaliyettir.⁴ Bir şeyin doğru anlaşılıp anlaşılmadığı test edilirken mantık süzgecinden geçirilmelidir. Ancak bu sayede doğrunun anlaşılıp anlaşılmadığından emin olunur. şu halde, doğru anlama, "anlatılan" ile "anlaşılanın" birbiriyle aynı olması durumunda meydana gelir. Doğru anlama sonunda elde edilen şey ise bilgi ile objenin uygun olması neticesinde ortaya çıkan hakikattir ve doğrudur.⁵

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus da şudur: Rivâyet, anlama ve anlaşılmada önemli bir görevi icra etmektedir. Bu kapsam dâhilinde rivâyet olgusu, sadece sünnetin nakline münhasır değildir. Birçok İslâmî ilimde kullanılan bir anlama yöntemi olarak değerlendirilmiştir. Bu durum Kur'ân'ın rivâyetçi anlama yönteminin ortaya çıkmasına

¹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-Arabıyye (es-Sihâh)* (Beyrut: Dâru'l-Âlem li'l-Melâyîn, 1990), "rvy", 6/2364-2365.

² Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye* (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), "rvy", 31-37.

³ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük* (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005), "rivâyet", 1658.

⁴ Ali Galip Gezin, *Tefsirde Semantik Metod* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2002), 39.

⁵ Ali Galip Gezin, *Tefsirde Semantik Metod*, 47.

zemin hazırlamıştır. Böylece rivâyet tefsirinin ne anlama geldiği tespit edildiğinde bu yöntemin faydasını da anlamak mümkün olacaktır. Bu çerçevede tefsirler başlıca iki kısma ayrılır. Birinci kısım, seleften nakledilegelen eserlere müstenid olan *tefsîr-i naklî*dir ki buna *bi-tarîki'r-rivâye tefsir* de denir.⁶ Bu kısım tefsirlerde âyetlerin mânâları, nüzûl sebepleri, nâsîh ve mensûh olanları gösterilir. Bu şekilde rivâyet yoluyla yapılan tefsirlerin başlıca ana kaynaklarını hadis külliyyatı, siyer ve tarih kitapları oluşturmaktadır.⁷

Başka bir tarifte de rivâyet tefsiri “Kur’ân’a, Hz. Peygamber’in sünnetine, seleften nakledilen haberlere, Arap dili ve câhiliye Arap şiirine dayanan tefsir” şeklinde tanımlanmaktadır.⁸ Buna göre rivâyet tefsirinin kaynakları, Kur’ân, sünnet, sahâbe ve tabiîn kavilleri ve hiçbir müfessirin müstağni kalamayacağı filolojik yani dilbilimsel tefsirin vazgeçilmez iki unsuru olan Arap Dili ve câhiliye şiiridir.⁹ Rivâyet tefsirinin önemli kaynaklarından biri de Arap dilidir. Çünkü Kur’ân apaçık bir Arapça ile indirilmiştir. O halde müfessir herhangi bir âyetin anlamı üzerinde dururken müfred lafızlarla ilgili olarak lügat, sarf ve iştikak ilminden; mürekkebe lafızlarla ilgili de nahiv, belagat ve diğer ilimlerden yararlanabilir. Bunun yanında Arap atasözleri ve darb-ı meseller de bu bağlamda üzerinde durulması gereken unsurlardır. Bu çerçevede rivâyete dayalı anlama yönteminde akıl, tefekkür ve mantık unsuru gözükmemektedir. Ancak bunun reel boyutta yansımaları nasıldır? Bunun üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Hülasa rivâyetçi anlama yöntemi kendi içinde eksik yönleri olmakla beraber o yöntem olmadan da Kur’ân’ı anladığımızı düşünmek eksik bir yöntemdir. Rivâyetlerin sağlamlığına önem vererek rivâyetçi anlama yöntemini Kur’ân’ı anlamada kullanmak mümkündür. Konu bağlamında telif edilen birçok rivâyet tefsiri arasında İbn Cerîr et-Taberî’nin (öl. 310/922) *Câmiu’l-beyân*’ı, Ebü’l-Leys es-Semerkandî’nin (öl. 383/993) *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm*’i, Ebû İshak es-Sa’lebî’nin (öl. 427/1036) *el-Keşf ve’l-beyân*’ı, Begavî’nin (öl. 516/1122) *Me’âlimü’t-tenzîl*’i, İbn Atıyye el-Endelüsî’nin (öl. 546/1151) *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*’i, İbn Kesîr’in (öl. 774/1372) *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm*’i, es-Seâlibî’nin (öl. 875/1470) *el-Cevâhiru’l-hisân fî tefsîri’l-Kur’ân*’ı, Süyûtî’nin (öl. 911/1505) *ed-Dürrü’l-mensûr fî’t-tefsîr bi’l-me’sûr*’u, Kâsımî’nin (öl. 1332/1914) *Mehâsinü’t-*

⁶ Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 263.

⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü’l-müfessirîn)* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/134.

⁸ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî, 1995), 1/480; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn* (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Hadîse, 1976), 1/38.

⁹ H. Mehmet Soysaldı, *Nüzûlünden Günümüze Kur’ân ve Tefsir* (Ankara: Fecr Yayınları, 2001), 242-244; Mustafa Çetin, *Tefsirde Rivâyet Metodu* (İzmir: Kevser Yayınları, 1997), 111-112.

*te'vîlî*¹⁰ bulunmaktadır. Rivâyet tefsirinin nakil dönemindeki ilerleyişi tedricî bir şekilde olmuştur. Hz. Peygamber sahâbe'ye anlamakta zorluk çektikleri Kur'ân âyetlerini açıklamış, sahâbe bunu hem kendileri hem de sonraki nesiller için nakletmiştir. Çünkü sahâbe, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (öl. 751/1350) ifadesiyle, hayat suyunun (vahiy ve nübüvvetin) tatlı, saf ve buz gibi fişkırđı gözenin başında bulunan nesildir.¹¹ Bu arada bazı sahâbe de Rasûlullah'tan duyduklarından mülhem bizzat kendi rey ve ictihatlarıyla tefsire dair görüşler beyan etmiştir. Tabiîn dönemine bakıldığı zaman, onlar Hz. Peygamber ve sâhabeden gelen rivâyetleri nakletmiş ilk dönemden uzaklaşmaya bağlı olarak kapalı kalan mevzuları, kendi rey ve ictihatlarıyla tefsir etmiştir.¹²

Yeri gelmişken üzerinde durulacak bir diğer kavram ise dirâyet kelimesidir. Bir şeyi bilmek, bir şeyden haberdar olmak, bir şeyin bilincinde olmak, bir şeyi anlamak, kavramak, idrak etmek anlamlarına gelen ر-ي-د kökünün mastarı olan dirâyet; algılama, idrak, kavrayış, zekâ ve bilgi manasına gelmekle birlikte sözlüklerde genellikle ilim manasına gelmektedir.¹³ Genel olarak dirâyet kavramının ilim anlamında düşünülmemesi yukarıda mezkûr anlamları içermesi, dirâyet kelimesinin anlam içeriği açısından daha uygun gözükmektedir.¹⁴ Buna göre dirâyete dayalı anlama yöntemi, salt rivâyetlere bağlı kalmadan Arap dili ve edebiyatı, dinî ve felsefî ilimler ile çeşitli müspet ilimlere dayanılarak yapılan bir anlamadır. Bu anlama yönteminin neticesinde ortaya çıkan tefsire dirâyet tefsiri/rey ile tefsir/makûl tefsir denir. Zehebî'nin ifadesine göre rey ile tefsir; müfessirin, Arap sözlerini, konuşma şekillerini, Arapça lafızlarının anlamlarını ve delâlet vecihlerini, nüzûl sebeplerini bilip Kur'ân'ı kendi içtihad ile tefsir etmesidir. Bir başka deyişle dirâyet tefsirinde temelini bireysel görüş ve ictihat oluşturmaktadır.¹⁵ Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim'in manası; Hz. Peygamber'in açıklamasıyla ve sahâbenin kendi rey ve ictihatları ile anlaşılmaktadır. Bu tefsir, daha sonraki nesillere rivâyet ve nakil yolu ile aktarılmaktadır.¹⁶

2. Rivâyet ve Dirâyet Tefsirinin Tarihi Serencamı

¹⁰ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2/25-26; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000), 337; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 229-230. Listenin kısmen farklı varyantları için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 2/135; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1991), 236-250; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2003), 139.

¹¹ Ebû Abdillâh, İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423), 2/8.

¹² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/156-157.

¹³ Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1414), "dry", 19/278.

¹⁴ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât li elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 2002), "dry", 312.

¹⁵ Zürcânî, *Menâhil*, 1/517-518.

¹⁶ Ömer Dumlu, *Kur'ân Tefsirinde Yöntem* (İzmir: Anadolu Yayınları, 1998), 58-60.

Dirâyetçi anlama yönteminin, bir başka ifadeyle dirâyet tefsirinin makbul olması hususunda gerekli olan esasların iyi anlaşılabilmesi için, bu kategoride dirâyet tefsirinin başlangıcının tespiti ve gelişim seyrinin incelenerek, bu günkü şekle nasıl geldiğinin ortaya konulması gerekmektedir.¹⁷ İslam coğrafyasının genişlemesi ve fetihlerle beraber farklı kültür ve dillerle karşılaşılması neticesinde yeni hadiselerin, felsefi fikirlerin ve mezheplerin ortaya çıkması, diğer taraftan da nübüvvet asrından uzaklaştıkça Müslümanların bilgi ve kültürlerinin zayıflaması, hem daha önce üzerinde durulmayan nasların, hem de açıklanmış olmakla birlikte yeniden ele alınması gereken âyetlerin tefsirini zorunlu hale getirmiştir. İşte böyle hassas bir dönemde söz konusu edilen tefsirin, rivâyet kaynakları yanında içtihad da yer vermesi gerekmektedir. Böylece dirâyetçi anlama yöntemi doğal süreç sonunda dirâyet tefsirini ve kaynaklarını da ortaya çıkarmıştır.

Dirâyetçi anlama yöntemini rivâyetçi anlama yönteminden farklı kılan en belirgin özellik müfessirin herhangi bir meselede kendi görüşüne yer vermesidir. Ancak bu onun rivâyet tefsiri kaynaklarını hiç kullanmadığı anlamına gelmez. Öncelikle burada takip edilecek en doğru yöntem rivâyet tefsirinde yer alan kaynaklara başvurmak ve o kaynaklardan elde edilen bilgileri analiz edip sentezleyerek bir anlam üretmektir. Ancak müfessir analizci anlama yöntemini tefsir ettiği nas hakkında bilgi bulamadığı, ya da kendisine ulaşan rivâyetlerdeki ihtilâf veya tutarsızlıkları ortadan kaldırmak istediği zaman kullanması önemlidir. Bu da demektir ki, herhangi bir âyetin tefsiri esnasında yorum yapacak müfessirin bir taraftan rivâyet tefsiri kaynaklarını kullanabilecek bir alt yapıya sahip olması gerektiği gibi diğer taraftan da bu kaynaklardaki çelişki ve tutarsızlıkları Kur'ân ve sahih sünnetin ruhuna uygun bir şekilde dirâyetçi anlama yöntemiyle ortadan kaldırma donanımına haiz olması gerekmektedir. Tefsir tarihi kitaplarındaki dirâyet kategorisine gelince, Kur'ân'ı anlama ve yorumlama faaliyetinde naklin yanı sıra akıl (ictihat) ve çeşitli bilim dallarından istifade etmeyi gerekli kılan yöntemlere göre yazılan meşhur eserler arasında Fahrüddîn er-Razî'nin (öl. 606/1209) *Mefâtîhu'l-gayb*'ı, Kâdî Beydavî'nin (öl. 685/1288) *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*'i, Neseî'nin (öl. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl ve hakâkiku't-te'vîl*'i, Hâzin'in (öl. 741/1340) *Lübâbu't-te'vîl fî meâni't-tenzîl*'i, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (öl. 745/1344) *el-Bahrü'l-muhî't*'i, Hatîb Şirbînî'nin (öl. 977/1569) *es-Sirâcü'l-münî't*'i, Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-Kerim*'i

¹⁷ Çetin, *Tefsirde Dirayet Metodu*, 15-17.

sayılabilir.¹⁸ Klasik dönemdeki tefsirler esas itibariyle rivâyet ve dirâyet tefsirleri şeklinde ana kategoriler altında incelenmektedir. Ancak rivâyet tefsiri sayılan eserlerin büyük çoğunluğunda dirâyet usûlünün kullanıldığı, dirâyet kategorisine yerleştirilen eserlerde de rivâyet usûlüne yer verildiği dikkati çekmektedir. Dolayısıyla bunları tefsir literatüründe kategorik bir ayırım olarak görmek yerine birer telif geleneği kabul etmek ve rivâyet ya da dirâyetten birini tamamen göz ardı etmektense ağırlığı ikisinden birine veren eserlerden söz etmek daha doğru görünmektedir.¹⁹

3. Rivâyete ve Dirâyete Dayalı Anlama Yönteminin İmkânı Meselesi

Kur'ân âyetleri, Hz. Peygamber'den rivâyet edilen hadislerin sahih olmaları durumunda, bizzat kendileri doğrultusunda yorumlanmalarına işaret etmektedir. Çünkü Yüce Allah, indirdiği ve bunlar aracılığı ile belirlediği hükümlerin insanlar tarafından bilinmesini ister.²⁰ Rivâyete dayalı Kur'ân'ı tefsir edecek müfessirin yapacağı yorum, bir taraftan lafızların zahiri manalarına, diğer taraftan da Kur'ân ve sahih sünnete ters düşmemelidir. Aksi takdirde ortaya konulan görüş, salt reye dayanacağı için kınanmış ve haram sayılmıştır. Ancak şu var ki, rey ile tefsir yapılamayacak olsaydı, bugünkü dini hükümlerin çoğuna vâkıf olamazdık.²¹ O zaman burada kastedilen kendi reyiyile dirâyetçi anlama uğraşısında sakıncalı olan nedir? Öte yandan, Hz. Peygamber'den gelen iki rivâyet vardır: Bu hadislerden biri "Kim kendi görüşüne dayanarak Kur'ân hakkında konuşursa, söylediği; doğru da olsa hata etmiş olur."²² Diğeri de "Kim Kur'ân hakkında bilgisizce konuşursa, ateşteki yerine hazırlansın."²³ ifadesine yer verilmiştir. Bazılarına göre bu iki hadiste geçen "kendi görüşü" ve "bilgisizce" ifadeleri bir hadise, rivâyete veya habere dayanmadan yapılan anlama ve yorumlamayı ihsas ettirmektedir. Tefsir tarihinde ilim ehlinece temelsiz yapılan anlama ve yorumlama çabaları, eleştirilmiştir.²⁴ Müslümanlar, Kur'ân'ın hükmüne göre, onu incelemek, onun üzerinde düşünmek ve bunu bilincinde olmak zorundadır. Bu ise, tefsir ve tevil olgusunun kapsamına girer.²⁵ Yazdığı tefsirin mukaddimesinde tefsir ve tevil kavramlarına yer veren Sa'lebî (öl. 427/1035) tefsiri âyetin nüüzûlünü, durumunu, kıssasını ve hakkında indiği sebepleri bilmek

¹⁸ Bedrüddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim (Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1972), 2/166.

¹⁹ M. Suat Mertoğlu, "Tefsir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/290-294.

²⁰ Muhammed İzzet Derveze, *Kur'anü'l Mecid*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 214-222.

²¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/236. Benzer bir yaklaşım ve ayrıntısı için bk. Muhammed Bahaeddin Yüksel, "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Rey Yaklaşımı", *Eskiye* 42 (20 Eylül 2020), 851-880.

²² Ebu Davud, "İlim", 5.

²³ Tirmizî, "Tefsir", 1; Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990), 133.

²⁴ Dücane Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), 98.

²⁵ Muhammed Fâzıl İbn Aşır, *Ana Hatlarıyla Tefsir Tarihi*, çev. Bahattin Dartma-Ömer Pakiç (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 35.

şeklinde tanımlamıştır. Sa'lebî'ye göre ulema bu konularda ancak rivâyetten yararlanarak görüşlerini dile getirir.²⁶ Benzer görüşe katılan bir diğer müfessir ise Begavî'dir (öl. 516/1122). Ona göre tefsir, "âyetin sebab-i nüzûlü, durumu ve kıssası hakkında konuşmaktır. Bu da ancak isnadı sağlam olan rivâyetle bilinir" demiştir.²⁷ Bu tanımlarda her iki müfessirin tefsirin ancak sağlam rivâyetlere dayanan açıklamalar olabileceği kanaatini paylaştıkları söylenebilir. Her iki müfessirin rivâyet ağırlıklı tefsir yazmış olması, onların bu tanımlarının sadece teoride kalmadığını da göstermektedir.

İslam âlimleri, her önüne gelenin tefsir yapamayacağını, tefsir yapmak isteyen bir kimsenin mutlaka bilmesi lazım gelen ilimler olduğunu, bu ilimleri bilmeden Kur'ân'ı, kendi rey ve içtihadıyla tefsir yapmasının caiz olmadığını beyan etmişlerdir. Rey ile tefsir yapacak kişilerin bilmesi gereken ilimler Arapça (lügat ilmi, nahiv ilmi, sarf ilmi, iştikak ilmi), belagat ilmi (Meânî, Beyân, Bedî), ilmu'l-Kırâat, Usûliddîn, Usûlu'l-Fıkh, en-Nâsîh ve'l-Mensûh, Esbâbu'n-Nüzûl, el-Fıkıh, el-Hadîs ve İlmü'l-Mevhibe (ilmine göre amel edenlere Allah tarafından verilen husûsî bir bilgi)dir.²⁸

Tâhir b. Âşûr (öl. 1973) söz konusu hadisin kapsamına giren rey tefsirini beş madde halinde zikrederek hadisteki sakındırmanın bu tür tefsirlerle ilgili olduğunu belirtmiştir. Bunlar: (I) Arapça'nın ve şer'i makâsıdın gereklerine uymamak. (II) Yeteri kadar düşünmeksizin Kur'ân'ın bütünselliğini göz ardı edip aklına ilk gelen yorumu söylemek. (III) Mezhep taassubuyla kendi fikirlerini desteklemek. (IV) Âyetle murad edilenin sadece kendi yorumu olduğunu iddia edip diğer yorumların önünü kesmek. (V) Allah'ın kelamı hakkında hassasiyet göstermeden yorumlar yapmaktır.²⁹ Buraya kadar izah edilen çözümlerin; Kur'ân'ın ve dinin temel prensipleri ve sahâbe ve müçtehidlerin uygulamalarıyla, nasları yorumlamada reyin öneminin büyük olduğu şeklindeki bir ön kabulün üzerine bina edildiği görülmektedir. Bu ön kabulün üzerine bina edilen çözümler, yoruma konu olan/olmayan

²⁶ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 1/87.

²⁷ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil fî tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osmân Cum'a Dâmiriyye-Süleyman Müslim el-Harş (Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr, 1417/1997), 1/46.

²⁸ Muhsin Demirci, *Tefsîr Usulü ve Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001), 327-329.

²⁹ Muhammed Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 1/28-31. Rey ile tefsire karşı çıkanların ve savunanların delilleri ve değerlendirmeler hakkında bk. Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Dımeşk: Daru İbn Kesîr, 2006), 2/474-476; Süleymân b. Abdülkavî et-Tûfî, *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdülkâdir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.), 38-39.

şeklindeki âyet tasnifiyle başlayıp bunun yanında ilk dönemlerde bilgisizlik sonraki dönemlerde ise kastın önüne geçmek için konulan şartlarla devam etmektedir.³⁰

Müfessir, tefsir için başvuru kaideler arasında bir temel bulamazsa o zaman dirâyet ve istinbata başvurmalıdır. Bunun için de onun aşağıda zikredilecek olan şu kaideleri tefsirinde yöntem olarak benimsemesi gerekir: (I) Tefsirin müfessire noksansız ve ziyadesiz mutabakatı. (II) Hakiki mana ile mecazi mananın durumlarını dikkate almak. Zira bazen, murad edilen mana mecazi olabilir. Bu takdirde kelam, mecaza haml olunur. Bunun aksi de düşünülebilir. (III) Kelamın sevk olunduğu telif ve gayeyi; müfredat arasındaki müsavatı gözetme. (IV) Âyetler arasındaki tenasübü gözetmek. Böylece münasebet vechi sabık ve lahik (söz gelimi) arasındaki irtibatlar ortaya çıkar. (V) Nüzul sebeplerini dikkate almak. Her âyetin bir nüzûl sebebi vardır. Bunların bilinmesinin kastedilen manaların anlaşılmasında büyük bir dahli vardır. (VI) Tenasüb ve nüzûl sebeplerini belirttikten sonra, müfred lafızlarla alakalı olan lügat, sarf, nahiv ve belagat gibi ilimleri dikkate almak. (VII) İmkân nispetinde Kur'ân'da tekrar vardır, iddiasından kaçınmak.³¹

Yukarıda verilen bu bilgiler ışığında dirâyet tefsirinin caiz olması için dikkat edilmesi gereken hususlar şöyle sıralanabilir: (I) Âyetin tefsiri için öncelikle Kur'ân'a müracaat etmek. (II) Zayıf ve mevzu hadislerden sakınmak ve Hz. Peygamber'den nakledilen sünnete uygun yorumlar yapmak. (III) Ashabın tefsir tarzlarını göz önünde bulundurmak.³² (IV) Sözün lügat anlamını esas alarak delâlet etmediği anlamlara yönelmekten kaçınmak. (V) Sözün lafzından anlaşılman (zahiri) manayı dikkate alıp âyetleri yorumlamak.³³ Bu şartlara riâyet edilerek yapılan tefsirler caiz ve makbul sayılmıştır. Bu şartlar göz önünde bulundurmadan ve buna aykırı olarak yapılan tefsirler ise kabul edilmemiştir. Bu yüzden, klasik dönemlerde Serahsî (öl. 483/1090) ve Muvaffakuddîn İbn Kudâme (öl. 620/1223) gibi âlimlerin "Te'vil varsa tekfir yoktur."³⁴ sözü aslına bakılırsa rey tefsirinin kaçınılmaz olduğuna ve tevil aşamasında kimsenin tekfir edilemeyeceğine delalet etmektedir. Sözelimi; akıl yoluyla idrâki oldukça zor olan ve anlaşılması nakle dayanan inanç/gayb konularında, pek tabi ki fizik ötesi âlemdeki bir durumu fizik âleme izah edecek bir ifade şekli tercih edilecektir. Burada sarih ifadelerden ziyade teşbih, temsil, mecaz, kinaye lafızları ile anlatım yolunun tercih edilmesi

³⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/114--115.

³¹ Mustafa Çetin, *Tefsirde Dirayet Metodu* (İstanbul: Zemzem Yayınları, ts.) 146-149. Ayrıca bk. Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2002), 66-86.

³² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005), 1/26.

³³ Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire Ne Oldu?* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 148.

³⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Kitâbü'l-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1989), 10/125, 128.

gerekir. Örneğin, “Yahudiler, Allah’ın eli bağlıdır (sıkıdır), dediler. Dedikleri yüzünden elleri bağlanası ve lanet olasıcalar! Bilakis Allah’ın iki eli açıktır; dilediği gibi verir. Andolsun ki sana Rabb’inden indirilen, onlardan çoğunun azgınlığını ve küfrünü artırır.”³⁵ âyetinin metninde yer alan, “yed/el” kelimesini, hakikat manasına hamlederek anlamak, İslâm’ın yerleşik kuralları açısından mümkün olmadığından, burada ister istemez bir te’vile gidilmiş; kelimenin hakikat anlamı değil, mecaz anlamı tercih edilmiştir. Benzer şekilde İslâm ilim geleneği içerisinde yer alan başta tasavvuf olmak üzere, kimi ilimlerin de şu ya da bu oranda metaforik/temsil ve teşbihe dayalı veya mitolojik/ütöpik bir anlatımı tercih ettikleri görülür.³⁶

Dirâyet tefsirinde dikkat edilmesi gereken hususlara dair şunlar söylenebilir: (I) Ayetin mânâsını, Arap dilini ve İslâm’ın ahkâmını bilmeden Allah’ın kastetmediği anlama yönelterek beyân etmeye kalkışmak. (II) Allah’ın kelimini bozuk görüşlere hamlederek yanlış yorumlara sapmak. (III) Allah’ın; bilgisini, yalnız kendisine tahsis ettiği ve kendisinden başka kimsenin bilemeyeceği konuları açıklayıp yorumlamaya tevessül etmek. (IV) Allah’ın kelimini hiçbir delile dayanmadan tahsis etmek. (V) Arzu ve heveslere uyarak Kur’ân’ı tefsir etmek.³⁷ Ayrıca mezkûr hadislerle ilgili tartışmaların, siyasi tefsirin ortaya çıktığı ve siyasal yorumların tefsirleri etkilediği Emeviler ve Abbâsiler dönemini³⁸ ve -deyim yerindeyse- ideolojik bilgi kirlenmesini yansıtıyor olması, rey ile Kur’ân’ın tefsir edilmesini yasaklayan rivâyetlerin ve bu rivâyetlerin gelişen ekoller üzerindeki tesirlerinin konjonktürel olarak da beslendiği hesaba katılmalıdır.³⁹ Kur’ân’ın rey ile tefsir edilmesiyle ilgili izahlar genel olarak rey ile tefsirin belli şartlara bağlı olarak yapılması gerektiği üzerinde birleşmekle birlikte, bu şartların neler olduğu farklı şekilde cevaplandırılmaktadır.

4. Rivâyet ve Dirâyet Tefsiri Kavramlarını Yeniden İsimlendirmenin Gerekliliği Üzerine Bir Teklif

Söz konusu tefsirleri rivâyet/dirâyet boyutuyla değerlendirmeye tabi tutmadan önce rivâyet ve dirâyet tefsiri hakkında yapılmış olan açıklamalara yer vermek istiyoruz. Rivâyet

³⁵ el-Mâide 5/64.

³⁶ Ahmet Ögke, *Metaforik Anlatım* (Van: Ahenk Yayınları, 2005), 74.

³⁷ Arslan Karaoğlan, *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi’nin “Ahkâm-ı Kur’âniye” ve “Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin “Revâiu’l-Beyan” Adlı Eserinin Mukayesesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 16-17.

³⁸ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu, 2003), 19.

³⁹ Kadir Gürler, “Kur’ân’ın Rey ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/3 (2004), 17-46.

tefsir yöntemi, “Kur’ân’a, sünnete, seleften nakledilen haberlere, Arap dili ve cahiliye Arap şiirine dayanan tefsir” şeklinde tanımlanırken⁴⁰ dirâyet tefsir yöntemi, “rivâyetlere bağlı kalmadan Arap dili ve edebiyatı, dinî, felsefî ve çeşitli müspet ilimlere dayanılarak yapılan bir tefsirdir”⁴¹ şeklinde tanımlanmıştır.

Her ne kadar yöntem açısından tefsirler rivâyet/dirâyet şeklinde tasnif edilmiş olsa da, bu yaklaşım bazı açılardan eleştirilmiştir. Söz gelimi Müsâid b. Tayyâr, rivâyet/dirâyet tefsiri ayrımının söylem bazında iki sebepten dolayı eksik bir isimlendirme olduğunu ifade eder. Buna göre (I). Selefin görüşleri arasında ihtilafın olduğu ve tâbiun görüşünün kabul edilip edilemeyeceğinin tartışıldığı bir zeminde, rivâyet tefsirinin kaynağının selefe dayandırılması anlamlı değildir. (II) Selefin tefsire ilişkin görüşleri büyük oranda unutulmuşken, rivâyet tefsirinin kaynağını selefe götürüp bu taksimi yapmak doğru değildir. Bu yaklaşıma alternatif olarak Tayyâr, “tefsirü’l-me’sûr” şeklinde bir ifade yerine, “rivâyet yoluyla yapılan tefsir” anlamına gelen “tefsirün bi’l-me’sûr” ifadesinin daha doğru olacağını belirtir.⁴² Müsâid b. Tayyâr’ın kullandığı bu ifadenin daha yerinde olacağını düşünüyoruz.

5. Tefsir Tarihinde Rivâyet ve Dirâyet Ayrımındaki Ölçütün Subjektifliği Sorunsalı

Rivâyet ve dirâyet kavramlarının etimolojik anlamları kadar, bu anlamların neye tekabül ettiği ve bu kelimelerin ne zaman kullanılmaya başlandığı gibi konular da oldukça önemlidir. Bununla birlikte Kur’ân tefsirinde öznellik sınıflandırmaları açısından rivâyet-dirâyet ayrımına gidilmesini sağlayan sebeplerin tefsir ilmi açısından hangi süreç içerisinde rivâyet-dirâyet ayrımı şeklinde karşımıza çıktığı daha merkezi ve önemli bir konuma sahiptir.⁴³ Bu bağlamda Muhâsibî (öl. 243/857) *el-Akl ve Fehmü’l-Kur’ân ve Me’anîh* adlı eserinde Kur’ân’da sürekli olarak akla vurgu yapıldığına işaret ederek, Allah’ın kelamının akıl vasıtasıyla anlaşılabilceğini ifade etmektedir.⁴⁴ Bu yaklaşım ise Muhâsibî’de dirâyet kavramının öncelendiğı manasına gelebilir. Ayrıca Muhâsibî ilmi, vahye muhatap ve hata yapmaktan korunmuş olan peygamberlerden alınmasının önemine dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımda ise rivâyetin vurgulandığı görülmektedir. Muhâsibî yine rivâyet vurgusunu geliştirerek Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsir edilmesi hususunda da; sözü, söyleyenden daha iyi

⁴⁰ Zürcânî, *Menâhil*, 1/480. Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 1/38, 152-164.

⁴¹ Zürcânî, *Menâhil*, 1/517-518.

⁴² Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *et-Tefsîr bi’r-re’yi mefhûmühû ve ahkâmühû* (b.y: Mecelletü’l-Beyân, ts.), 2/2.

⁴³ Ahmet Said Sıcak, *Kur’ân Tefsirinde Öznellik* (İstanbul: MÜSBE, Doktora Tezi, 2013), 150-157.

⁴⁴ Eserle ilgili geniş bilgi için bk. Zülfikar Durmuş, “Haris el-Muhâsibî ve Fehmü’l-Kur’ân’ı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 16 (2003), 124-136.

bilen olmayacağını belirterek bu metodun önemine işaret etmektedir.⁴⁵ Muhâsibî'nin bu görüşleri incelendiğinde, eserinin genelinde akla yaptığı vurguyla tefsir ameliyesinde akli ihmal etmeksizin onun akla ve nakle şöyle bir alan çerçevesi çizdiği görülmektedir: Akıl anlama faaliyetinin vasıtası iken Kur'ân'ın diğer âyetleri ve Hz. Peygamber'in açıklamaları ise, tefsir faaliyetinde aklın verileri ile harmanlanarak sonuca gitmede kullanılacak birer malzeme konumundadır.⁴⁶

Kur'ân'ı anlama/açıklama çabası sonucunda ortaya çıkan iki temel metot olan rivâyet ve dirâyet, Kur'ân tefsirlerinde yöntem olarak farklı boyutlarda yer almıştır. Bu yöntemleri kullanan tefsirlerle ilgili olarak, rivâyet tefsiri ve dirâyet tefsiri şeklinde bir tasnife gidilmiştir. Aslında Kur'ân'ı anlama safhasında bu iki yaklaşımı birbirinden kesin bir şekilde ayırmak zor olduğu⁴⁷ gibi tefsirleri de bu şekilde tasnife tabi tutmak da oldukça sorunludur. Ayrıca bu tasnif, tefsirleri telif eden müellifler tarafından belirlenen bir tasnif değil, sonraki dönemlerde söz konusu eserlerde kullanılan yöntemlerden hareketle ortaya konulmaya çalışılan bir sınıflandırmadır.⁴⁸

Tefsir usûlü ve tarihi hakkındaki literatür incelendiğinde tefsir ilminin gelişimini mümkün kılan gelenek içinde rivâyet ve dirâyet kavramlarının mutlak bir kutuplaşmaya değil, gelişme sürecinin doğal sonucu olan metodolojik bir farklılığa işaret ettiği görülür. Bu iki usûl arasında kesin bir ayırıcı unsurun bulunmadığını da belirtmekte fayda vardır. Nitekim rivâyet tefsiri usûlü, ilâhî bir mesaj olan Kur'ân'ın, bu haberin kaynağına en yakın otoriteden nesiller boyu aktarılan naklî veriler ışığında anlaşılabilmesi telâkkisini ön planda tutar. Ancak bu telâkki, Kur'ân metninin, indirildiği lisanın delâlet sistemine dayandığını yahut ihtiva ettiği öğretinin aklî karşılıklara sahip olduğunu inkâr anlamına gelmez. Gerçi ilâhî kelâmın lisana, kültüre ve tarihe müdahalesi Arapçayı bir anlamda değerli hale getirmiştir. Nitekim Kur'ân'ın bir kavmin diliyle ve insanın akl-ı selimine hitap maksadıyla indirildiği bilinen bir durumdur. Dirâyet tefsiri usûlünde ise lisanın kendisine özgü fonksiyonlarını iyi bilmek ve böylece lafız ile onun delâlet ettiği anlamı bütünleştirmenin yanı sıra bu anlamın aklî kavrayışa karşılık gelen boyutlarını tespit etmek ön planda tutulur.

⁴⁵ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli (b.y.: Dâru'l-Fıkr, 1982), 305-306.

⁴⁶ Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti", *Bilimname* 5/2 (2004), 45-60.

⁴⁷ Saliha Türcan, *Rivâyet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü İbn Kesîr (öl. 774/1373) Tefsiri Örneği Üzerinden*, (Ankara: AÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011), 39.

⁴⁸ Adnan Koşum, "Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fikhî Boyutları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 89; Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri* (İstanbul: Şule Yayınları, 1992), 59.

Elbette bu, dirâyet tefsirinde Kur'ân'ı açıklayan naklî verilerin göz ardı edileceği anlamına gelmez; ancak usûl, onların da dirâyetle yorumlanması gereğini vurgular.⁴⁹

Klasik gelenekte de dinî metinlerin (Kur'ân'ın) tefsir edilmesi/yorumlanması noktasında, biri rivâyet tefsiri diğeri ise dirâyet tefsiri olarak isimlendirilen iki yöntem arasında keskin bir ayrım söz konusudur. Bu ayrımın temelinde yer alan düşünceye göre rivâyet tefsiri metnin anlamına ulaşma çabasını, metni nesnel olarak, yani nüzûl çağında yaşayanların metindeki dilsel verilerden hareketle anladıkları şekilde anlamaya yardımcı olacak tarihsel ve dilsel delilleri toplamak suretiyle gerçekleştirir. Dirâyet tefsiri ya da te'vîl ise nesnel olmayan bir tefsir/yorum türü olarak görülmüştür. Çünkü bu tefsir türünde müfessir dilsel verilerden ve tarihsel gerçeklerden değil, kendi tutumundan hareket eder ve Kur'ân'dan (metinden) bu tutumuna mesnet bulmaya çalışır. Birinci tarzı benimseyenlere “ehl-i sünnet” ve “selef-i salih” isimleri verilmiş ve bunlar -çoğunlukla- bir tür takdir, hürmet ve yüceltme eşliğinde değerlendirilmişlerdir. Buna karşılık ikinci tarzı benimseyenlere (ki bunlar felâsife, mu'tezile, şîâ ve mutasavvıflardır) yönelik bakış bir tür çekince ve endişe eşliğinde olmuştur.⁵⁰

Aslına bakılırsa tefsirin rivâyet/dirâyet eksenli ayrılması oldukça zor gözükmektedir. Çünkü Kur'ân âyetlerinin tefsirinde her iki yön kullanılmak suretiyle anlama/yorumlama gerçekleşmektedir. Ancak rivâyet/dirâyet ayrımı herhalde kullanılan argümanın çokluğuna/azlığına göre şekil almaktadır. Bu yönüyle dirâyet tefsiri; rivâyetlere münhasır kalmayıp Arap dili ve edebiyatı, dinî ve felsefî ilimler ile çeşitli müspet ilimlere dayanılarak yapılan tefsirdir. Bu kaynaklarla yapılan tefsire de dirâyet tefsiri⁵¹ veya rey ile tefsir ya da makul tefsir denir.⁵² Zehebî'nin ifadesine göre rey ile tefsir; müfessirin, Arap sözlerini, konuşma şekillerini, Arapça lafızların anlamlarını ve delâlet vecihlerini bildikten sonra, cahiliyye devri şiirinden de yararlanarak, nüzûl sebeplerine vâkıf olarak⁵³ Kur'ân âyetlerinin nâsîh ve mensuhunu ve tefsir bilgisinin muhtaç olduğu diğer konuları bildikten sonra Kur'ân'ı ictihat ile tefsir etmekten ibarettir.⁵⁴ Yani dirâyet tefsirinde ortaya çıkan anlayış

⁴⁹ İlhan Kutluer, “Kur'ân'ı Anlamada Dirâyetin İmkân ve Gerekliliği” *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları II*, (İstanbul: İSAV Yayınları, 2001), 161. Dirâyet tefsiri kavramıyla ilgili olarak bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/112-114; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/236; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 256-263.

⁵⁰ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, “Hermenötik ve Metin Yorumu”, çev. Muhammed Coşkun, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (Nisan 2014), 237-266

⁵¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/108.

⁵² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 230.

⁵³ M. Tayyib Okıç, *Tefsir Ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri* (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995), 55-56.

⁵⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/255. Dirâyet tefsirinin tarifi ve tefsirin metodu ile ilgili ayrıntı için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/255-280; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/70.

rivâyetlere sıkı sıkıya bağlı kalmadan ictihat etmek ve yeni fikirler ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Rivâyet/dirâyet ayırımının, bugünkü içeriğinin Kur'ân'ın Kur'ân ile sünnet ile sahâbe ve tâbiûn sözü ile tefsir edilmesi; dirâyet tefsirinin içeriğinin de Kur'ân'ın dil, fıkıh, kelâm gibi yönlerden tefsir edilmesi şeklinde doldurularak, sonradan ortaya çıkmış bir ayırım olduğu da düşünülmektedir.⁵⁵ Yukarıdaki bilgilerde de görüldüğü gibi rivâyet ve dirâyet tefsiri şeklinde keskin bir ayırımın tartışmalı olduğu görülmektedir. Dirâyetçi anlama yöntemini rivâyetçi anlama yönteminden farklı kılan en belirgin özellik, müfessirin herhangi bir meselede kendi görüşüne yer vermesidir. Ancak bu onun rivâyet tefsir kaynaklarını hiç kullanmayacağı anlamına gelmez. Müfessir bu yöntemi, tefsir ettiği nas hakkında bilgi bulamadığında ya da kendisine ulaşan rivâyetlerdeki ihtilaf veya tutarsızlıkları ortadan kaldırmak istediğinde kullanabilir.⁵⁶ Ayrıca rivâyet ağırlıklı tefsirlerde sadece rivâyetler aktarılmamıştır. Rivâyetler nakledilirken genellikle rivâyetlerden hangisinin âyetin tefsirine uygunluğu noktasında tercihte bulunulmuştur. Rivâyetler arasında tercihte bulunmak dirâyetin içerisinde değerlendirilmesi gereken hususlardan biridir. Çünkü bir rivâyetin tercih edilmesi müfessirin bilgi birikimine, donanımına, kıyasına ve istidlaline bağlıdır. Bunlar ise müfessirin ictihadî yönüyle alakalıdır.⁵⁷ Dolayısıyla objektif ve kabul edilebilir bir delile veya ölçüye dayanmaksızın tefsirde gerçekleştirilen rivâyet/dirâyet ayırımının üzerinde düşünmek gerekir.

Biraz daha özele indirgenirse Kur'ân'ın rivâyete/dirâyete dayalı nasıl anlaşılacağı sorusu gündeme gelmektedir. Belki de tefsirde rivâyet ve dirâyet ayırımını çok keskin bir şekilde ayırmak Kur'ân'ı anlamada nasıl bir yol izletebilir? Öncelikli olarak şunu belirtmekte yarar vardır: Ne tam bir rivâyet tefsirinin dirâyetten ve ne de dirâyet tefsirinin rivâyetten hali ve müstağni kalması mümkün değildir. Her ikisi de birbirine muhtaçtır. Çünkü birbirini tamamlayan bir unsura sahiptirler. Acaba rivâyet yönteminde aklın ve mantığın verilerinden hiç yararlanılmamakta mıdır? Bakıldığı zaman teorikte gözükme dahi pratik boyutta yararlanıldığı gözükmemektedir. Nitekim ilk rivâyet tefsirinin Taberî'nin *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân'* kabul edilirse şöyle bir örnek verilebilir: “Biz, bir âyetin hükmünü kaldırır veya onu unutturursak daha iyisini veya aynısını getiririz. Allah'ın her şeye kadir

⁵⁵ Karagöz, “Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, 4.

⁵⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/236.

⁵⁷ Hamza Sadan, “Rivâyet Tefsirinde Müfessirin Tercihinin Belirleyiciliği”, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, ed. Mürsel Ethem (Ankara: İlâhiyât, 2022), 339-340.

olduğunu bilmez misin?”⁵⁸ Taberî, bu âyeti şöyle tefsir etmektedir: “Biz, bir âyetin hükmünü, helali haram, haramı helal, mübahı sakıncalı sakıncalıyı mübah şeklinde değiştirirsek yahut da onu değiştirmeksizin olduğu gibi bırakırsak, bu durumda hemen veya bir müddet sonra, sizden bir zorluğu kaldırmak veya mükâfat ve sevabınızı artırmak suretiyle sizin için o âyetin daha hayırlısını getiririz. Yahut da sizler için aynı faydalar sağlayan benzer âyetler getiririz. Ey Muhammed, bilmez misin ki Allah, farz kıldığı bir takım hükümleri neshettiği takdirde onların yerine kulları için ya dünya ve ahiretlerine daha hayırlı hükümleri ya da onlar için, dünya ve âhiretleri bakımından aynı olan hükümleri getirmeye kâdirdir.” Burada görüldüğu gibi Taberî âyetin bir anlamda özet tefsirini yapmış ardından ilgili âyette geçen “nesh” kelimesinin lügat anlamına dair açıklamalara geçmiştir. Ona göre, nesh kelimesinin sözlük anlamı bir meseleyi bir kitaptan kopya edip başka bir yere yazmaktır. Suddî’ye göre âyeti alıp götürmek, Abdullah b. Abbâs’a göre onu değiştirmek, Abdullah b. Mes’ûd ve onun ekolünden olan Mücâhid’e göre âyetin lafzını bırakıp hükmünü değiştirmektir. Daha sonra neshin türlerine ilişkin şunları kaydeder: O halde bir âyetin hükmünün kaldırılıp lafzının bırakılması veya lafzının da kaldırılması aynı şeydir. Bir kısım âyetlerin sadece hükümleri değiştirilmiş lafızları ise aynen kalmış veya unutturulmuştur. İşte bunların hepsi de nesih ifadesinin içine girmektedir. Nitekim Taberî, Hasan Basrî’den nakille şu rivâyeti aktarmaktadır: Peygamberimize Kur’ân’dan bazı âyetler okutulmuş sonra da unutturulmuş ve onlardan bir eser kalmamıştır. Kur’ân’ın bazı âyetleri de vardır ki onlar neshedilmiştir. Fakat halen siz onları okumaktasınız. Yani hükümleri kaldırılmıştır fakat lafızları bakidir. Neshin nerede olduğuna dair bir kapı aralayarak neshin emirlerde, nehiylerde, mübahlarda, men edilen şeylerde ve mutlak hükümlerde olabileceğini belirtir. Taberî’ye göre, haberlerde nesih cereyan etmez. Mesela, Yüce Allah cennetteki hayatın ebediliğini haber verdikten sonra onu değiştirerek cennet hayatının geçici olduğunu bildirmez. Ayrıca Taberî âyette geçen unutturursak anlamına gelen “nünsiha” ifadesinin çeşitli kıraatleri üzerinde durmuş her farklı okunuşun anlam farklılığına dikkat çekmiştir. Bu okunuş şekillerini ve izahları şu şekilde özetlemek mümkündür⁵⁹ diyerek birçok madde ilave etmiştir.

Şimdi Taberî’nin el-Bakara 106. âyetini tefsir ederken rivâyetçi anlama yöntemi açısından baktığımız zaman bu ilkeye uyduğu tartışmaya açık bir konudur. Burada görüldüğu

⁵⁸ el-Bakara 2/106.

⁵⁹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru'l-Hicr, 2000), 2/482.

gibi Taberî, sünnet, sahâbe ve tabiîn görüşleri ve filolojiden yararlanarak tefsir yolunu seçmiştir. Ayrıca zikri geçen bu verileri kullanarak tefsiri toparlar arkasından da “Taberî şöyle der” kısmını ekleyerek kendi düşüncesini de ortaya koymaktadır.⁶⁰ Anlaşılacağı üzere rivâyet tefsirinin teorik tanımının pratiğe yansımalarının birbiriyle örtüşmediği görülmektedir. Bununla beraber mutlak anlamda rivâyetçi anlama yöntemi Kur’ân’a uygulandığında kaynaklardan yeteri kadar veri ve bilgi bulamayınca zayıf olan rivâyetlerden de yararlanıldığı görülmektedir. Bununla beraber rivâyet zinciri içinde ve bu rivâyetlerin isnadında bazı zaaf noktaları belirlenmiştir.⁶¹ Endülüs’te beyânî tefsir kültürünün en temel kaynaklarından bir diğeri olan *Câmi’u’l-beyân* ise rivâyet metoduna göre yazılan tefsirlerin zirvesi olarak kabul edilebilir. Endülüs’teki tefsirin hareketlenmesi, Taberî’nin zirveleştiği dönemle aynı olduğu için Endülüslü müfessirlerin kendisinden daha çok yararlandıklarını düşünüyoruz. Nitekim İbn Atıyye’ye göre Taberî, dağınık şekilde bulunan tefsir rivâyetlerini toplamış, uzaklık nedeniyle erişilmesi zor olanları te’lif haline getirmiş ve rivâyetlerin isnadlarını kaydetmek sûretiyle insanlara yardımcı olmuştur.⁶²

Fatih Kesler’e göre, Mekke tefsir ekolünün kurucusu olan İbn Abbâs, Yahyâ b. Sellâm, Taberî’nin ilham kaynağı olmuş, onlar tefsirlerinde rivâyet ve dirâyet metodlarını birleştirmişlerdir. Mekke tefsir ekolünün bir ürünü olan Taberî’nin tefsiri incelendiğinde eserin sadece bir rivâyet tefsiri olmadığı onun aynı zamanda dirâyet yönünün de bulunduğu görülecektir.⁶³ Bu çerçevede tefsir zaviyesinden bakıldığında meşhur Endülüs müfessirleri ağırlıklı olarak Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/815) ve Taberî (öl. 310/922) gibi beyânî tefsir geleneğinden olan meşhur müfessirlerin eserlerinden istifade etmişlerdir.

6. Rivâyet-Dirâyet Ayrımında Ortaya Konan Temel Ölçütün Neliğine Dair

Dirâyet tefsirinin önemli sembolü haline gelmiş Endülüslü müfessirlerden olan İbn Atıyye (öl. 541/1147), sabrı tadararak uykusuz kalarak ictihat alanını yakalamanın mümkün oluşunu ortaya koyar. Bu bağlamda ömrünün başında bu işe sarıldığını ta ki amellerinde Allah’ın fazlını takip edinceye kadar ter döktüğünü beyan etmektedir. Bunun için şeri ilimlerden birine dayanmak gerektiğini dile getirir. Bunun yolunun da olabildiğince şeri

⁶⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/471-488.

⁶¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 1/152-164; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 228-230.

⁶² Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1422), 1/41-42.

⁶³ M. Fatih Kesler, *Mekke Tefsîr Ekolü* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2005), 51.

ilimlerden istifade etmekte, afetlerinden emin olmakta ve ilmî derinliği yakalamakta olduğuna dikkat çeker. Bu bağlamda İbni Atıyye, tefsirinin mukaddimesinde yer alan “Kur’ân’ı tefsir etmek ve müfessirlerin mertebeleri” konulu babında; rey ile tefsir hakkında gelen hadisi zikreder ve bu hadisin, insanın birtakım çıkarlar sağlamak için âlimlerin bu konudaki görüşlerine bakmaksızın Kur’ân’ı kendi görüşüne göre tefsir ettiğine delalet ettiğini söyler.⁶⁴

İbn Atıyye Hz. Âişe’den gelen “Rasûlullah, Allah’ın kitabından Cebrâil’in kendisine öğrettiği birkaç âyetten başkasını tefsîr etmemiştir” hadîsini zikrederek Hz. Peygamber’in tefsirinin kıyâmet vakti, sûrun üfürülmesi, göklerin ve yerin yaratılması gibi Kur’ân’ın muğayyebâtı ve mücmeli hakkında olduğunu söyleyerek tefsirin tarihî gelişimini anlatır. “Kim Kur’ân hakkında (sırf) kendi görüşüne dayanarak konuşursa, isâbet de etse hata etmiş olur” hadîsini hatırlatarak Arapçanın ve Kelâm’ın kurallarını bilen dilci ve fıkıhçıların hadîsin kapsamına girmediğini, ilmin ve düşünmenin kurallarına bağlı kalındığında Kur’ân’ın tefsir edilebileceğini söyler. İbni Atıyye daha sonra ilk müfessirler olarak, müfessirlerin başı olarak kabul ettiği Hz. Ali ve onu takip eden İbn Abbâs, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr gibi sahâbe ve tâbiînin tefsir öncülerini zikreder. Tâbiûn döneminin öne çıkan müfessirleri olarak Hasan Basrî, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr’in isimlerini sıralar. Mücâhid’in İbn Abbâs’tan okuduğunu ve onları İkrime ve Dahhâk’ın izlediğini söyler. Ayrıca Şa’bî’nin eleştirilerine marûz kalsa da Süddî’den söz eder. Tefsiri yazılı olmayan rivâyetler şeklinde aktaran bütün bu kimselerden sonra Abdürrezzâk b. Hemmâm, Mufaddal, Ali b. Ebî Talha ve Buhârî gibi âlimlerin bu alanda ilk eserleri yazdıklarını belirtir. Sonra Taberî’nin gelip iyi bir isnâdla tefsirin çeşitlerini derlediğini ifade eder. Sonraki dönemin tefsircileri arasında ise Zeccâc, Ebû Ali el-Farisî, Nakkâş ve Nehhâs gibi dilcileri zikreden İbn Atıyye en sonunda da Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebû’l-Abbâs Mehdevî gibi Endülüslü müfessirlerden övgüyle bahseder.⁶⁵

Yapılan değerlendirmeler çerçevesinde, İbn Atıyye’nin tefsirinin durumuna gelince, İbn Haldûn’a (öl. 808/1406) göre İbn Atıyye’nin⁶⁶ tefsiri tüm rivâyet tefsirlerinin özetlendiği bir tefsir olup, tefsirle ilgili en doğru nakilleri içermekte ve Endülüs’te çokça okunmaktadır.⁶⁷

⁶⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/41.

⁶⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/41-42.

⁶⁶ İbn Atıyye hakkında yapılan bazı olumsuz eleştiriler hakkında bk. Ahmed Şihâbuddîn İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâvâ’l-hadisîyye* (b.y. Dâru’l-Fikr, ts.), 2/172. Ayrıca bk. Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *et-Tefsîru’l-lugavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Riyad: Dâru İbni’l-Cevzî, 2008), 220-250.

⁶⁷ Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (Beirut: Dâru’l-Erkâm, 2001), 478; Alevî b. Abdulkâdir es-Sekafî, *Hizânetü’l-Kutub (Kutubü’t-tefsîr)*, (b.y., y.y, ts.), 17; Ahmet Sait Sıcak, *Kur’an Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 181.

Ömer Nasuhi Bilmen'e (öl. 1971) göre ise bu tefsir, hem rivâyet hem de dirâyet yöntemini içermektedir. Bu tefsirdeki rivâyetler mevzu ve hurafelerden arındırılmış olup, Ehl-i sünnet mezhebine uygun olarak yazılmıştır. Tefsir, aynı zamanda kırâatları, fikhî konuları ve fikhî ihtilafları ihtiva eden bir eserdir.⁶⁸ M. Hüseyin Zehebî'ye (öl. 1977) göre, İbn Atıyye'nin tefsiri bir rivâyet tefsiridir. Suat Aşkar ile Musâid b. Süleymân et-Tayyâr, İbn Atıyye'nin tefsirini filolojik yönelişe örnek olan tefsirlerden sayarlar.⁶⁹ İbn Atıyye üzerine doktora çalışması yapan Abdulvahhâb Fayid,⁷⁰ yine *el-Muharrerü'l-vecîz'in* tahkikini yapmış olan Mecdi Mekki ise İbn Atıyye'nin tefsirinin rivâyetle dirâyet arasında bir tefsir olduğuna dikkat çekerler.⁷¹ Görüldüğü gibi aynı tefsirin kategorisi noktasında ulemanın farklı değerlendirmesi olduğu görülmektedir.

Tefsirde rivâyet-dirâyet ayrımının sorunsallığını gündeme getiren bir diğer müfessir ise Şevkânî'dir (öl. 1250/1834). Nitekim, tefsirini, bu ayrımın olmaması gerektiğini tefsirine verdiği *Fethu'l-kadîr el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* ismiyle ortaya koymaktadır. Onun, eserini bu şekilde isimlendirmesi, bu iki yöntemi bir arada kullanmayı amaçladığını göstermektedir.⁷² Bu çerçevede Şevkânî, tefsir ilmiyle ilgilenmenin önemi hakkında mukaddimesinde bu ilmin fazileti üzerinde durarak, ilimlerin en şereflişinin tefsir ilmi olduğunu, Kur'ân ile beşer sözü arasındaki farkı kavrayanların, tefsir ilminin önemini daha iyi anlayacaklarını beyan eder. Şevkânî, tefsir ilminin önemini, Hz. Peygamber'in "Allah'ın kelâmının, sair kelâma olan fazileti, Allah'ın mahlûku üzerine olan fazileti gibidir."⁷³ hadisi kapsamında ele alır.⁷⁴ Daha sonra Şevkânî, müfessirlerin genellikle iki gruba ayrıldığını, birinin, tefsirlerini tamamen rivâyete hasrettiklerini, diğerinin ise Arap diline ve alet ilimlerine önem verip, rivâyete önem vermediklerini söyler. Bu yüzden her iki anlayışın da gereksiz uzatmalara gittiklerini, ancak yaptıkları bazı doğru açıklamaların da tefsir ilmini canlı ve dinamik tuttuğunu söyler.⁷⁵ Şevkânî bu ifadeyle tefsirinin metodolojisi hakkında okuyucuya genel bir bilgi sunmaktadır. Şevkânî kendi eserinde, önceki tefsirlerde genellikle yakalanamayan rivâyet-dirâyet dengesini sağlıklı bir şekilde uygulayacağını belirttiikten sonra yazmış olduğu bu tefsirin tahlilinin rivâyet ve dirâyet tefsirleri

⁶⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/472-473. Ayrıca bk. Abdulvehhâb İbrâhim Ebû Süleymân, *Kitâbetü'l-bahsi'l-ilmî*, (Mekke: y.y, 1983), 180.

⁶⁹ Tayyâr, *et-Tefsîrü'l-lugavî*, 224.

⁷⁰ Abdulvahhâb Fâid, *Menhecü tefsîri İbn Atıyye* (b.y., y.y., ts.), 138.

⁷¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz* (Muhakkikin Mukaddimesi), 5.

⁷² Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr: el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Vefâ, 1997), 1/12-13.

⁷³ Buhârî, "Fedâil", 684.

⁷⁴ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/30.

⁷⁵ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/70

görüldükten sonra yapılmasının uygun olacağını kaydeder. Bundan dolayı tefsirini *Fethu'l-kadîr: el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr* olarak isimlendirdiğini,⁷⁶ bu eserinin dirâyetin derinliği ile rivâyetin doğru olanlarını birleştiren bir tefsir⁷⁷ olduğunu ifade eder. Anlaşıldığı kadarıyla Şevkânî yazdığı eserin öneminin ve ortaya koyduğu tefsir yönteminin iyi anlaşılması için okuyucularının diğer klasik eserlere baktıktan sonra bu tefsiri analiz etmelerini önermektedir.

Şevkânî'nin tefsirinin hangi türe girdiğine gelince, Abdulhamit Birışık, tefsir kavramının tanımlamasını ve sınıflamasını yaparken *Fethu'l-kadîr* isimli bu tefsiri karma⁷⁸ yöntem kategorisine dahil etmiştir. Reşid Rıza (öl. 1935), klasik tefsirler bağlamında bu tefsirin rey merkezli bazı yaklaşımlarını da eleştirmiştir. Bu çerçevede Reşit Rıza, Zemahşerî başta olmak üzere hemen hemen bütün müfessirleri tenkit etmiş; Şevkânî, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Kurtubî, Tûsî, Râzî, Beyzâvî, Neseî, Ebüssuûd, Âlûsî ve Sıddık Hasan Han gibi müfessirleri de Zemahşerî'yi taklit ve tekrar etmekle itham etmiştir.⁷⁹

Şevkânî'nin tefsirini rivâyet tefsiri kategorisinde değerlendiren Yakup Bıykoğlu müfessirin sebab-i nüzûl rivâyetlerini verirken temel hadis kaynaklarından azami ölçüde yararlandığını belirtir.⁸⁰ Şevkânî rivâyet tefsirinin içini Hz. Peygamber (sav), sahâbe, tabiîn, tebeu't-tâbiîn ve güvenilir ulemâdan sabit olan rivâyetler şeklinde doldurur. Kur'ân terkiplerinin tefsirinde sefein tefsir anlayışını temel ilke kabul ettiğini ifade eder. Rivâyet tefsirinde zayıf isnatlara itibar edilmemesi gerektiğini çarpıcı ifadelerle belirtir. Şevkânî rivâyetlere yaklaşımını bu şekilde ortaya koymuştur. Tefsirlerin rivâyet ve dirâyet eserleri şeklindeki ayrımı, günümüzdeki anlamıyla sonradan ortaya çıkmıştır ve bu ayrım da Zürkânî'nin önemli bir rolü vardır.⁸¹

Konuya ilişkin görüş beyan edenlerden birisi de Bergamalı Cevdet Bey'dir (öl. 1926). Ona göre, güzellik bakımından bir gelin mesabesinde olan Kur'ân'ın irfan odasına bir elde

⁷⁶ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/30.

⁷⁷ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/6. Ayrıca bk. Mevlüt Güngör, *Kur'ân Araştırmaları 1* (İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1995), 109-126.

⁷⁸ Karma yöntem; dirâyet tefsirinde kullanılan bir yöntem olarak değerlendirilir. Bir yönden rivâyete değer verilirken, diğer yandan dil tahlillerinin yapıldığı, kırâat farklılıklarına ve akli yoruma geniş bir şekilde yer verilir. (Abdulhamit Birışık, "Tefsir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/287-290).

⁷⁹ Mustafa Öztürk, "Neo-Selefilik ve Kur'ân-Reşid Rıza'nın Kur'ân ve Yorum Anlayışı Üzerine", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/4, (Temmuz-Aralık 2004), 100; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr* (Mısır: y.y., t.y.), 12/134-138.

⁸⁰ Yakup Bıykoğlu, *Esbab-ı Nüzul ve Kur'an'ın Anlaşılması* (İstanbul: Ragbet Yayınları, 2005), 145; Yahya Yaşar, "es-Salâtü'l-Vustâ" Kavramının Rivâyet ve Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler Bağlamında Metodolojik Tahlili", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/11 (2013), 1-42.

⁸¹ Karagöz, "Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", 50, 59.

rivâyet kandili, diğ er elde dirâyet feneriyle girmek gerekir ki, prenses ve onun göz alıcı güzelliğindeki ince özellikler gönüllerde tecelli edebilsin. Rivâyet kandili ihmal edilerek girilecek olursa güzelliğinden tamamıyla istifade sağlanamaz.⁸² Cevdet Bey bu açıklamalarıyla tefsirlerde rivâyet ve dirâyetin bir bütünlük arz ettiğ ine dikkat çeker. Yani rivâyet tefsirinin dirâyetten, dirâyet tefsirinin de rivâyetten uzak ve bağımsız olması mümkün değildir. Her ikisi de birbirine muhtaçtır.⁸³

Burada dikkat çeken bir durum var o da şudur: Dirâyet yöntemini kullanabilmek için belli bir hiyerarşinin olması zorunlu mudur? Rey tefsirin yapılması için Kur'ân'da veya sünnette yeri olmayan bir konu olmalı mıdır? Halbuki bunların yerini rivâyetlerden de yararlanarak aklın verilerini de kullanmak suretiyle bir anlama cehdini ortaya koymak daha güzel olmaz mı? Her halükarda rivâyetler hem rivâyetçi anlamada hem de dirâyetçi anlamada kullanıldığına göre bu ayrımı yapmanın nasıl bir yarar olacaktır? Genişleyen İslâm sınırları içinde yeni müslüman olan kitlelerin antik çağın eski ve güçlü kültür çevrelerine mensup olmaları (Hıristiyan, Yahûdî, Kildânî, Kıbtî, İrân, Türk ve Mısır kültürleri) İslam dünyasında çeşitli düşünce tarzlarının ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Kur'ân'ı, dileyenin dilediğ i gibi ve keyfine göre tefsir etmemesi için bilginlerin kendi şahsî çabalarıyla ve fakat esaslı kaidelere bağılı olarak yaptıkları dirâyet tefsirleri ile doğabilecek fikrî kargaşanın ortadan kalkması için gayret gösterilmiştir. Bu sebeple bazı bilginler dirâyet tefsirinin yanında yer alırken, bazıları da ona karşı çıkmıştır. Bir kısmı Kur'ân'ın rey ile tefsirine şiddetle karşı çıkarak; âlim de olsa, edip de olsa, fıkıh, nahiv ve diğ er konularda derin bilgiye de sahip olsa hiçbir kimsenin Kur'ân'ı rey ile tefsir edemeyeceğ ini belirtmiştir. Bunlara karşı çıkan bir diğ er grup ise Kur'ân'ın rey ile tefsirinde bir beis olmadığını, zengin bir edebiyat bilgisi olan kişinin kendi görüş ve içtihadına göre Kur'ân'ı tefsir edeceğ ini dile getirmiştir.⁸⁴ Şu halde rey ile tefsirin bir kısmı yerilmiş, bir kısmı övülmüştür. Ancak caiz görülüp övülen kısma da belirli şartlar getirilmiştir.

Tefsir kitaplarının “dirâyet” ve “rivâyet” metotlarına dayanarak ikiye ayrılması meselesi de tamamen itibari olup, bu ayrım, M. Hüseyin Zehebî'den sonra yaygınlık kazanmıştır. Zehebî tefsirleri bu şekilde ikili olarak tasnif etmiştir. Ona göre Taberî, Begavî ve İbn Atıyye'nin tefsirleri birer rivâyet tefsiri, Râzî, Beydâvî, Nesefî ve Hâzin'in tefsirleri de

⁸² Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 58-59, 69.

⁸³ Çetin, *Tefsirde Dirâyet Metodu*, 15-17.

⁸⁴ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1/28.

birer dirâyet tefsiridir.⁸⁵ Rivâyet tefsirinin tanımı dikkate alındığında gelen bu listeler yanıltıcı olabilmektedir. Listenin başında yer alan Taberî'nin tefsiri ortaya konan temel ölçütler çerçevesinde rivâyet tefsiri kapsamında değerlendirilmesi zor gözükmektedir. Çünkü onun tefsirdeki yöntemi salt nakilcilikten öte beyânî epistemolojinin öncüsü sayılan Şafî'nin (öl. 204/819) metin-yorum anlayışıyla örtüşmektedir. Bu durum Taberî'nin tefsirini rivâyetten çok dirâyet tefsiri olarak nitelendirmenin daha doğru olduğunu göstermektedir. Aynı durum bilhassa İbn Atıyye ve İbn Kesîr gibi müfessirlerin tefsirleri için de söz konusudur. Sözelimi İbn Kesîr'in tefsirinde büyük dилcilerin görüşlerine yer verilmiş; ayrıca sık sık Arap şiiriyle istiḥatta bulunulmuştur.⁸⁶ Zehebî'nin bu tasnifine rağmen örneğin rivâyet tefsiri kabul edilen Taberî'nin, zikrettiği görüşler arasında yeri geldiğinde bir tercihte bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla rivâyetler arasında Taberî'nin tercih yapan yönü bilindiği halde nasıl oluyor da tefsiri salt rivâyet tefsiri sınıfında değerlendirilmektedir.⁸⁷ Rivâyet tefsirini dirâyet tefsirinin karşısında bir tefsir türü olarak değerlendirmek, ilmî kıstaslar açısından doğru olmadığı gibi seleften gelen tefsir bilgileri rivâyet tefsiri olarak gözükmele onlara ait tefsirlerin birçoğunun da reye/ictihata dayandığı bilinmelidir.⁸⁸

M. Hüseyin Zehebî'den önceki ulemâ arasında tâbiûnun sözlerinin rivâyet türünden sayılıp sayılmayacağına yönelik bir tartışmanın bulunmadığı söylenmektedir. Zira, rivâyet tefsiri kavramı, geçmiş ulemâdan Süyûtî ve Şevkânî tarafından kullanılmakla beraber onların bunu bugünkü yaygın anlamıyla kullanmadıkları belirtilmiştir.⁸⁹ Ancak bu düşüncenin de sağlam temellere dayanmadığı anlaşılmakta, tâbiûn görüşünün rivâyet olup olmadığı tartışmasının yapıldığı dönemi kesin çizgilerle ayırmak oldukça zor gözükmektedir.

Yukarıdaki tartışmalardan yola çıkarak, ilk devir tefsirleri hakkında böyle bir ayrımın olmadığını, ilerleyen dönemlerde tefsirler arasında tasnife gidilirken böyle bir ayrımın gündeme geldiğini söylemek mümkündür: Bu ayrımı ortaya koyan objektif bir kriter olmadığından, zaman zaman bu tür sıkıntıların yaşandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla önceden zihinde oluşan bu ayrım, tefsirlerdeki birçok ayrıntıyı görmeyi de engellemektedir. Tefsiri tanımlarken rivâyetle birlikte dirâyeti de işin içine katan ulemanın en çok vurguladığı

⁸⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/240. Ayrıca bk. İsmail Karaçam, *Kırâat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 53. Rivâyet tefsirleri hakkında farklı gelen listeler için bk. Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 2/135; Turgut, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, 236-266.

⁸⁶ Mustafa Öztürk, *Kur'ân ve Tefsîr Kültürümüz* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 72-73.

⁸⁷ Muhammed Aydın, "Rivâyet Tefsiri Kavramı ve Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2009), 1-32.

⁸⁸ Aydın, "Rivâyet Tefsiri Kavramı ve Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", 30.

⁸⁹ Aydın, "Rivâyet Tefsiri Kavramı ve Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", 8-9.

şeyin, Kur'ân lafızlarının manasını beyan etmek olduğu görülmektedir. İster bir konuşmada isterse bir yazıda bulunsun, lafızların manasını beyan etmek demek, hem onlardaki mücmellik, müşkillik, muğlaklık gibi kapalılık unsurlarını gidermek hem de kendileriyle kastedilen manayı ortaya koymak demektir.⁹⁰

7. Örnek bir Uygulama: Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767) ve Mâtürîdî (öl. 333/944) Örnekleri: Rivâyet mi Dirâyet mi?

Mukâtil'in eseri günümüze ulaşan ilk tefsirler arasında yer almaktadır.⁹¹ İmam Şafîî “insanlar tefsir konusunda onun yanında çömezdirler.” şeklindeki ifadeleriyle onu överken tam tersi onu aşırı tenkit edenler de olmuştur. Bu durum onun hakkında zıt, farklı değerlendirmelerin bulunduğu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Mukâtil'i konu edinen çalışmalar farklı değerlendirmeler çerçevesinde geniş bir bilgi manzumesi sunmaktadır. Onu methedenler onunla ilgili eleştirilerin başka bir Mukâtil'e ait olacağı ihtimalini gündeme getirdikleri halde bu yaklaşım pek isabetli bulunmamaktadır.⁹²

Zehebî de Mukâtil'in *et-Tefsîrû'l-Kebîr* isimli tefsirinin rivâyet ve Ehl-i sünnet çizgisinde bir tefsir olduğuna dair görüşleri nakleder. Ancak ortaya konan bu görüşe katılmaz. İyimser bir tablo çizmez. Zeydîler'in en önemli tefsir kitapları arasında olduğunu ortaya koyar.⁹³ Öyle ki Mukâtil b. Süleymân hakkında Mücessime, Cebriye ve Zeydiye mezhebinden olduğu söylenmiştir. Ancak hakkında söylenen bu olumsuz şeylerin haset kaynaklı olduğu da söylenmektedir. Fransız şarkiyatçısı Massignon (öl. 1962) o hukuken Zeydî, akide yönünde Cehm'e aşırı derecede hasımdı. Her ne kadar Mukâtil, zamanında haberlerin nakli hususunda uyulan yola aykırı bir yol takip etmişse de onun meydana getirdiği tefsir, zamanındaki tefsir kitaplarının bir hülâsası olması bakımından önemlidir.⁹⁴ Aynı şekilde Mukâtil'e bu kadar isnatların yapılmasının ve birçok inanılmaz eleştirilerin yöneltme sebebi olarak; evveleminde kendi yaşadığı dönemdeki hakim ilmi geleneğe kayıtsız kalmasından dolayıdır ki kendisi “kezzâb”, “metrûkü'l-hadis”, “mehcûrû'l-kavl” diye cerh edilmiştir. Döneminin ilim anlayışı o ilme vakıf hocaların ders halkalarına katılmak ve

⁹⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 158.

⁹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd (Tahran: y.y, 1971), 227.

⁹² Hatice K. Arpağuş, “Haşvî Temayülün İzdüşümü: Mukatil b. Süleyman Örneği”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/43 (2012), 65-106.

⁹³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/246.

⁹⁴ Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller* (Ankara: Üniversitesi Basımevi, 1968), 135-136; Fevzi Hamurcu, *Mukâtil b. Süleymân ve İlk Fıkhi Tefsir* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 80-81.

rivâyet hakkını elde etmek bu ilim geleneğine bağlı tedriste bulunmayı gerektirmektedir. Hâkim paradigmaya muhalif bir ilim anlayışını benimsemesi bunca eleştirileri almasına zemin hazırlamıştır. Ehl-i Hadis tarafından tenkit edilmesi nakle dayalı tefsir bilgilerini yaşadığı çağdaki yaygın ilim anlayışına ve aynı zamanda nakil/rivâyet geleneğine muvafık olmayan bir tarzda zikretmesi, Kur'ân tefsiriyle ilgili bilgileri isnatsız aktarması onun tefsirini mevsûkiyet açısından eleştirel ve tartışılır kılmıştır.⁹⁵

Çeşitli sebeplerden dolayı klasik tefsir tarihi kaynaklarında Mâtürîdî'nin ismine ve tefsirine yer verilmemiştir. Bunun neticesinde yanlış değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Örneğin dirâyet tefsiri yazan Zemahşerî ve Râzî bu ekolün ilk ve en önemli temsilcileri kabul edilmiştir. Ancak Mâtürîdî daha önce yaşamasına rağmen eseri dirâyet tefsirleri arasında zikredilmemiştir. Burada yeri gelmişken Sünni tefsir literatüründe dirâyet tefsiri olarak anılan meşhur eserlerin revaç bulmasında özellikle Eş'ariliğın dominant faktör/baskın unsur olduğunu da belirtmek gerekir. Zira anılan eser listesinde sistematik Sünnî kelimelerin kurucusu olan Ebû Mansûr el-Matürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı tefsiri de mevcut değildir. Oysa Matürîdî'nin bu eseri Kur'ân'ın baştan sona kadar Sünni perspektife uygun şekilde yorumlandığı ilk tefsir olarak kabul edilmektedir. Hatta dirâyet tefsirinin ilk örneği olmasına ve bilhassa kelimeler, fıkıh ve fıkıh usulü gibi alanlara dair çok zengin bilgiler içermesine rağmen tefsir tarihi kitaplarında maalesef kendisine yer bulamamıştır.⁹⁶ Mustafa Öztürk'e göre bunun en temel sebebi şudur: Allah'ın zatıyeti konusunda Mu'tezile'ye daha yakın bir çizgide yer aldığı bilinen Mâtürîdî kelamının İslam coğrafyasının kıyı bir şeridinde (Mâverâünnehir) sıkışıp kalması ve aktüelleşememesi; buna karşın Allah söz konusu olduğunda, Onu salt kudret ve mutlak irade ile özdeşleştirmeyi tercih eden Eş'ârî kelamının, kendilerini Mâtürîdî akideden çevreler de dâhil olmak üzere İslam dünyasının büyük bölümünde mutlak hakimiyet kurmuş olmasıdır. Öte yandan Gazalî'nin (öl. 505/1111) hoca olarak istihdam edildiği Nizamiye Medresesi'nde, hatta Mâtürîdî ulemanın görev yaptığı Osmanlı medreselerinde dahi yüzyıllarca Eş'ârî kelamının okutulması ve bilhassa İslam ilim ve kültür tarihinde çok derin izler bırakmış olan Bâkılânî (öl. 403/1013), Cüveynî (öl. 478/1085), Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1209) ve daha bir çok meşhur alimin Eş'ârî itikadını benimsemiş olması da İmam Mâtürîdî'nin anılan tefsirinin bugüne kadar ilgi görmemesinde önemli rol

⁹⁵ Mustafa Öztürk, *Tefsirin Halleri* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 57-58; Süleyman Ateş, *İmamiye Şiasının Tefsir Anlayışı* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998), 5.

⁹⁶ Bu tefsir hakkında derli toplu bilgi için bk. Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 129-137.

oynamıştır.⁹⁷

İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı, rivâyet-dirâyet ayrımı açısından bakıldığında önemli bir dirâyet tefsiridir. Mâtürîdî'nin tefsir ve te'vil ayrımı lafız ve anlam ayrımı demektir. Lafızda rivâyet, anlamda dirâyet esastır. Mâtürîdî'nin Kur'ân yorum yöntemi, dirâyet olarak adlandırılan tarzdir. Dirâyet tefsiri, semantik tahlillere ve metin analizine dayanır. Arapça, Kur'ân sayesinde zenginleşmiş ve Kur'ân'ın anlam evreninin keşfedilmesini mümkün kılacak bir yoğunlukla geliştirilmiştir. Dilin bu kadar geliştirilmesi, bu anlam evrenini keşfetme çabasının önünü biraz daha açmıştır.⁹⁸

Mâtürîdî'nin tefsir yönünü ele alan araştırmalarda *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ın rivâyet ve dirâyet açısından nerede durduğu ile ilgili değerlendirmeler mevcuttur. Bu araştırmalarda ifade edilen bilgilere göre *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* bir çok açıdan tefsirde yeniliğin başlangıcı kabul edilmektedir. Önceleri tefsirler rivâyete dayanmakta iken *Te'vîlât*'ta akıl ve nakil Kur'ân'ı anlamada birlikte kullanılmış ve arada denge kurulmuştur. Te'vîlât, rivâyet ve dirâyet arasındadır; ancak dirâyete yakın özellik taşımaktadır. Çünkü Mâtürîdî, âyetleri açıklamada aklın verilerini kullanmıştır. *Te'vîlât*'a kadar nakil ön planda iken Te'vilat'ta şahsi değerlendirme ve tahliller yer almıştır. Bu anlamda *Te'vîlât* dirâyet tefsirlerinin ilkidir.⁹⁹ Kırca, bu gerçeğe şöyle dikkat çekmiştir: Te'vîlâtü'l-Kur'ân, elimizde mevcut dirâyet tefsirlerinden ilk olma özelliğine sahip olduğu gibi, Ehl-i sünnet mezhebinin ilk tefsir kitabı olma şansına da sahiptir. Fakat ne gariptir ki, Mâtürîdî, birçok tabakat ve mezhepler tarihi kitaplarında isminden bahsedilmeyen bir kişi durumunda bırakıldığı gibi ünlü eseri *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ın da mezhebi tefsir ekollerine ait eserler arasında bahsedilmeyen bir kitap durumunda bırakılmıştır. Mesela, M. Hüseyin ez-Zehebî, mezhebî tefsir ekolü ile ilgili bilgi verirken, Şia ve tefsirlerinden, Hâriciler ve tefsirlerinden ve Mu'tezile ve tefsirlerinden uzun uzadıya bahsediyorken, Ehl-i sünnet mezhebi ve onun en önemli iki temsilcisinden biri olan el-Mâtürîdî ve tefsirinden hiç bahsetmez. Hatta Mâtürîdî'ye dirâyet tefsiri içinde yer vermez. Tefsirleri bize kadar ulaşabilen veya ulaşamayan Şii, Mu'tezilî ve Hâricî müfessirlere yer verip

⁹⁷ Mustafa Öztürk, "Klasik Sünnî Tefsir Literatürü Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 3/5 (2005), 91-114; Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: 2002), 18; Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2003), 18; Şükrü Özen, "Yeterince Tanınmayan Bir İmam: Maturidi", *Marife* 3/5 (Kış 2005), 411-27; Celal Kırca, "Mezhebi Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Ekim 1987), 60; Hasan Kurt, "İmam Mâtürîdî'de Mu'tezilî Ka'bî'nin Eleştirisi", *Bilimname* 20/1 (2011), 109-134.

⁹⁸ Şaban Ali Düzgün, "Mâtürîdî'nin Kur'an Yorum Yöntemi", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 1/10 (2012), 1-18.

⁹⁹ Ali Karataş, "Rivayet ve Dirayet Kaynakları Açısından Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı", *EKEV Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 47 (2011), 161-174.

eserlerinden ve metotlarından söz eden Zehebî'nin Ehl-i sünnet mezhebinin önemli teorisyenine ve tefsirine yer vermeyişi ciddi çök garip ve dikkat çekicidir.¹⁰⁰ Nitekim Kâtip Çelebi (öl. 1067/1657), söz konusu eser hakkında “Hiçbir kitap ona eş olamaz. Hatta şimdiye kadar bu konuda yazılan eserlerin hiçbirini kıymet yönüyle ona yaklaşılamamıştır.”¹⁰¹ değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'da kendi zamanına kadar gelen tefsir malzemesi dahil İslam düşüncesine ait fikirlere ilaveten kendi usûl ve üslubunu büyük bir maharetle sergileyerek Kur'ân-ı Kerim'i yeni bir yoruma tabi tutmuştur. Tefsirde onun marifetiyle ciddi bir inkişaf zuhur etmiş olmasına rağmen, o, kelamda olduğu gibi tefsirde 'imam' payesi pratikte görülmemektedir. Artık onu tefsirde de imam (imâmu'l-müfessirîn) saymak gerekir.¹⁰²

Sonuç

Her bilim dalı için vazedilen kavramların ve kategorik ayrımların doğruluğu çok önemlidir. Bu bağlamda tefsir usûlü ve tarihi ilminde de rivâyet ve dirâyet terimlerinin önemli bir yeri vardır. Bu perspektiften bakıldığında tefsirlerin rivâyet-dirâyet olmak üzere ikili ayrımında bazı problemlerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim modern dönemde tefsirlerin rivâyet-dirâyet şeklinde tasnif edilmesi, hem tefsirlerin kaynaklarını, yöntemlerini hem de tefsirleri okuyup anlamada bazı sıkıntılara sebep olmuştur. Zira yapılan bu ayırım, rivâyet tefsirini ya kıymetsiz hale getirmekte veya onlarla ilgilenmeme eğilimine yol açmaktadır. Halbuki tefsirlerde rivâyet ve dirâyet, iç içe girmiş, birbirinin mütemmimi özelliğini kazanmıştır. Dolayısıyla tefsirlerde rivâyet-dirâyet tasnifi, tefsirlerin müşterek, paralellik arz eden ve ayrışan sahalarını dışarıda bırakmıştır. Tefsirlerin rivâyet ve dirâyet şeklinde kategorize edilmesi ve tanımlanması efradını cami ağyarını mani bir yapıya sahip olmadığı tespit edilmiş bu ayrıma alternatif olarak içeriklerine göre tefsirler, karma tefsirler gibi çeşitlemeleri yapılmıştır. Dirâyet tefsiri tanımına, rivâyet tefsirinin kaynak ve yöntemlerine yer verdiği ancak sadece bunlarla yetinmeyip, müfessirin yorumlarının ağır bastığı kısmı ilave edilerek tanımlamada düzeltme yapılarak problemler giderilmeye gayret edilmiştir. Tefsir kitaplarının dirâyet ve rivâyet metotlarına dayanarak ikiye ayrılması konusu da tamamen subjektif olup Zehebî'den sonra yaygınlık kazanmıştır. Rivâyet tefsirini

¹⁰⁰ Celal Kırcı, “Mâtürîdî'nin Tefsir, Te'vil Anlayışı ve Metodu”, *Ebû Mansûr Semerkandî Maturidî (862-944) Sempozyumu* (Kayseri: y.y., 1986), 51-70.

¹⁰¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, nşr. Kilisli Muallim-Şerefeddin Yaltkaya (İstanbul: y.y., 1941) 1/335-336.

¹⁰² İsmail Çalışkan, “Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri”, *Milel ve Nihal* 7/2 (2010), 67-93.

dirâyet tefsirinden bıçak sırtı gibi ayıran objektif bir ölçütün olmadığını net bir şekilde söylemek mümkündür. Hiç ayırım yapmadan seleften gelen tefsir bilgilerinde rivâyetin ve dirâyetin yer aldığı ifade edilmelidir. Ancak tefsirlerde bir tasnifleme yapılacaksa bu rivâyet-dirâyet ayrımı şeklinde değil de rivâyetin ağırlıklı olduğu/dirâyetin ağırlıklı olduğu veya karma tefsir olarak sınıflandırılabilir.

Kaynakça/Reference

- Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri*. İstanbul: Şule Yayınları, 1992.
- Ateş, Süleyman. *İmamiye Şiasının Tefsir Anlayışı*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Aydın, Muhammed. "Rivâyet Tefsiri Kavramı ve Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2009), 1- 32.
- Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Medine: Mektebetü'l-ilmiiyye, ts.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osmân Cum'a Dâmiriyye-Süleymân Müslim el-Harş. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr, 1417/1997.
- Bergamalı Cevdet Bey. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. haz. Mustafa Özel, İstanbul, 2002.
- Bıyıkoğlu, Yakup. *Esbab-ı Nüzul ve Kur'an'ın Anlaşılması*. İstanbul: Ragbet Yayınları, 2005.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirîn)*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birişik, Abdulhamit "Tefsir". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 40/287-290. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Üniversitesi Basımevi, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye (es-Sihâh)*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âlem li'l-Melayîn, 1990.
- Cündioğlu, Dücane. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2011.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri". *Milel ve Nihal* 7/2 (2010), 67-93.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Çetin, Mustafa, *Tefsirde Dirâyet Metodu*. İzmir: Kevser Yayınları, 1997.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2003.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Kur'ânü'l- Mecîd*. çev. Şaban Karataş, Ahmet Çelen-Mehmet Çelen. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.
- Dumlu, Ömer. *Kur'ân Tefsirinde Yöntem*. İzmir: Anadolu Yayınları, 1998.

- Durmuş, Zülfikar. "Haris el-Muhâsibî ve Fehmü'l-Kur'ân'ı". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 16 (2003), 124-136.
- Düzgün, Şaban Ali. "Maturidi'nin Kur'an Yorum Yöntemi". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 1/10 (2012), 1-18.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Ece, A. Vehbi. "Maturidi'nin Tanınması". *Ebu Mansur Semerkandi Maturidi Kongresi Tebliğleri*. Kayseri 1986, 10.
- Gezgin, Ali Galip. *Tefsirde Semantik Metod*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.
- Gümüş, Sadreddin. *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990.
- Güngör, Mevlüt. *Kur'ân Araştırmaları 1*. İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1995.
- Gürler, Kadir. "Kur'ân'ın Rey ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/3 (2004), 17-46
- Hâmid, Ebû Zeyd, Nasr. "Hermenötik ve Metin Yorumu". çev. Muhammed Coşkun. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (Nisan 2014), 237-266.
- Hamurcu, Fevzi. *Mukatil b. Süleyman ve İlk Fıkhi Tefsir*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- İbn Âşûr, Muhammed Fâzıl. *Ana Hatlarıyla Tefsir Tarihi*. çev. Bahattin Dartma-Ömer Pakiç. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetü İbni Haldûn*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 2001.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh. *İ'lâmü'l-muvakkî'in*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân. 7 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423.
- İbn Manzûr, Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem. 15 Cilt. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd, Tahran: y.y., 1971.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât li elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut: ed-Darü's-Şâmiyye, 2002.
- Karaçam, İsmail. *Kırâat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Karagöz, Mustafa. "Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti", *Bilimname*, 5/2, (2004), 45-60.

- Karaoğlan, Arslan. *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin "Ahkâm-ı Kur'âniye" ve "Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin "Revâiü'l-beyan" Adlı Eserinin Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Karataş, Ali. "Rivayet ve Dirayet Kaynakları Açısından Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'an'ı". *EKEV Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 47 (2011), 161-174.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn*. nşr. Kilisli Muallim-Şerefeddin Yaltkaya. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1941.
- Kattân, Mennâ. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000.
- Kesler, M. Fatih. *Mekke Tefsir Ekolü*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2005.
- Kırca, Celal. "Mâtürîdî'nin Tefsir, Te'vil Anlayışı ve Metodu". *Ebû Mansur Semerkandî Mâtürîdî (862-944) Sempozyumu 14 Mart 1986*. 51-70. Kayseri: y.y., 1986.
- Kırca, Celal. "Mezhebi Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Ekim 1987), 52-61.
- Koşum, Adnan. "Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fıkhî Boyutları". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 87-98.
- Kurt, Hasan. "İmam Mâtürîdî'de Mu'tezilî Ka'bî'nin Eleştirisi". *Bilimname* 20/1 (2011), 109-134.
- Kutlu, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. haz. Sönmez Kutlu. 25-66. Ankara: Otto Yayınları, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2002.
- Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetli. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1982.
- Okiç, M. Tayyib. *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995.
- Ögke, Ahmet. *Metaforik Anlatım*. Van: Ahenk Yayınları, 2005.
- Özen, Şükrü. "Yeterince Tanınmayan Bir İmam: Maturidi". *Marife* 3/5 (Kış 2005), 411-427.
- Öztürk, Mustafa. "Klasik Sünnî Tefsir Literatürü Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 3/5 (2005), 91-114.
- Öztürk, Mustafa. "Neo-Seleflik ve Kur'ân -Reşid Rıza'nın Kur'ân ve Yorum Anlayışı Üzerine". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Temmuz-Aralık 2004), 77-106.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân ve Tefsir Kültürümüz*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirin Halleri*. Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire Ne Oldu?*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân. *Buhûs fî usûli't-tefsîr*. b.y: Mektebetü Tevbe, 2008.

- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Sadan, Hamza. "Rivayet Tefsirinde Müfessirin Tercihinin Belirleyiciliği", Kur'an'ı Anlamada Yöntem, ed. Mürsel Ethem. Ankara: İlâhiyât, 2022, 339-340.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü'l-mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1989.
- Sıcak, Ahmet Sait. *Kur'an Tefsirinde Öznellik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Tefsire Giriş*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Nüzülünden Günümüze Kur'ân ve Tefsir*. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- Süyûtî, Celaleddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru İbni Kesîr, 2006.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Vefâ, 1997.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hicr, 2000.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân. *et-Tefsîr bi'r-re'yi mefhûmühû ve ahkâmühû*. y.y: Mecelletü'l-Beyân, ts.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân. *et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2008.
- Tûfî, Süleymân b. Abdülkavî. *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdülkâdir Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.
- Turgut, Ali. *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1991.
- Türcan, Saliha. *Rivâyet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü İbn Kesîr (öl. 774/1373) Tefsiri Örneği Üzerinden*. Ankara: AÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Rey Yaklaşımı". *Eskiye* 42 (Eylül 2020), 851-880.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîs, 1976.
- Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1972.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1995.